

allikaga, mille novaatorlik töötlemine on andnud sünteesivaid tulemusi, milleni jõudmise vajadusest on palju räägitud, kuid vähe saavutatud. Andmetele lähenedes on autorid silmas pidanud, et uurimismeetodid ja metodoloogia oleksid kõrvutatavad kaasajaga. Seetõttu on töös tähtsal kohal definitsioonide ja andmete ajalise võrreldavuse küsimus. Toetudes peamiselt ühele allikale – rahvaloenduse individuaalandmestikule ühes linnas ja ühel ajahetkel, on ajaloo, geograafia ja demograafia meetodeid ning arvutustehnika võimalusi kasutades loodud mitmekesine pilt 19. sajandi lõpu Tartu sotsiaalsest elust ja suhetest, demograafilise ülemineku iseärasustest, mida põhjustasid kultuurilised ja etnilised iseärasused, ning migratsiooniline tagamaa. Senistes rahvastiku üldkäsitlustes, kus Eesti rahvastikku on vaadeldud liigsuurte populatsioonide (Euroopa-Venemaa) taustal, ei paista niisugused iseärasused kuigi palju silma. Kõnealuses raamatus aga on rahvastikuprotsessi eripalgelisus etniliste rühmade vahel selgelt ja konkreetset esile toodud. Naturaalarvulised tabelid kätkevad endas võimalusi edasiseks analüüsiks. Raamat on ajaloolaste kõrval saanud kõrge hinnangu ka demograafidelt ja sotsioloogidelt.

Toomas Karjahärm,

prof, ekspertkomisjoni esimees
23. mail 2001.

PAAVSTIARHIIV JA EESTI AJALUGU

Vatikani Raamatukogu sissepääs. Foto Tiina Kala

■ *Archivio Segreto Vaticano* – Vatikani salaarhiiv on aastasadu olnud ümbritsetud salapäraga, mis paljuski püsib tänini. Suuresti aitab sellele kaasa asjaolu, et Vatikani ja Itaalia vahelise riigipiiri ületamine on keerulisem kui enamiku Euroopa piiripunktide läbimine, sissepääs arhiivi ning selle kõrval asuvasse raamatukokku aga tõenäoliselt rangemalt piiratud kui üheski teises suuremas uurimisasutuses. Juba pikk vestlus lugemiskaarte väljastava ametnikuga, kelle kabineti lubjatud seinu ehivad krutsifiks ning paavsti portree, töölauda aga kiiskavsinise monitorikastiga arvuti, peab külastajat veenma selle asutuse eksklusiivsuses. Uurija lubamine arhiivi ja raamatukogu väärtuste juurde ei paista olevat igapäevane rutiin, vaid erand ja eriline vastutulek. Järk-järguline harjumine kogu kompleksiga, mis hõlmab kokku nelja mõnekümnekoohalist uurimissaali, ödusat sisehoovi ning meeldivat kohvikut, veenab siiski, et tegemist on üldjoontes samasuguse uurimisasutusega nagu kümned ja kümned teised suuremad arhiivid ning raamatukogud.

Paavstiarhiivi saatev erandlikkuse maine pärineb suuresti ajast, mil arhiiv kujutas endast eeskätt paavstide isiklikku dokumentidekogu, mis oli ülejäänud maailmale rangelt suletud. Arhiivi ajalugu on olnud keeruline ja seiklusterohke. Paavstidokumentide kogu kujunemise algust dateeritakse 4. sajandiga. Seega on tegu Euroopa vanima jär-

jepidevalt eksisteerinud arhiiviga. Siiski algavad arhiivi süstemaatilised dokumentideseeriad alles valdavalt 13. sajandist, ajast, mil Innocentius III hakkas pöörama suuremat tähelepanu paavstikantselei tööle. 11. sajandist varasemaid dokumente on napilt säilinud ka seetõttu, et kuni selle ajani kasutas konservatiivne paavstikantselei kirjutusmaterjalina papüürust, mis teatavasti seismisel mureneb.

Paavstluse ajaloo vältel on arhiiv korduvalt vahetanud asupaika, olnud paavstidega kaasas nende residentsides ja reisirühmitel, jagunenud paavstide ja vastupaavstide vahel. Ka Roomas endas ei ole tal olnud püsivat asupaika – arhiivi osi on hoitud peale Vatikani ka Lateraani palees ning Castel Sant' Angelo kindluses. Napoleoni sõdade aegu viidi paavstiarhiiv Pariisi, kust paavstikantselei hiljem tema jaoks vähem olulisi osi enam tagasi ei nõutnud. Kõik see on jätnud jälje ka arhiivi ülesehitusele ja korraldamissüsteemile.

Kui suur osa paavstiarhiivi ümbritsevast salapära ja ligipääsmatuse mainest on tänapäeval näiline, siis arhiivi teatmesüsteemis orienteerumiseiga seotud raskused on igati tegelikud. Sajandeid ei hoolitud paavstikantseleis eriti dokumentide ühtselt süstematiseerimisest ning sageli muutus asjaajamise viis koos uue paavsti ametisseastumisega. Kui dokumentide koondamisele hakkasid tähelepanu pöörama juba 16. sajandi paavstid, siis tegeliku arhiivi loomiseni jõuti alles Paulus V (1605–1621) ajal. Hakati koostama esimesi dokumentide loetelusid ning suuremate või väiksemate vaheaegade jätkus see töö ka järgmistel sajanditel. Tulemuseks oli ligi 700-kõiteline indeksi kogu, mida kasutatakse tänini. Indeksite köited on väga erineva kvaliteediga, sisaldades nii täisregistri põhjalikkusega esitatud dokumendikokkuvõtteid kui ka lakoonilisi loetelusid, nii kalligraafilises kirjas sissekandeid kui ka ülestähendusi, mis on võrreldavad tõsise paleograafiaharjutusega. Enamkasutatud ning üks ülevaatlilikumaid on *Schedario Garampi* – arhivaar Giuseppe Garampi (paavstiarhiivi prefekt 1751–1772) ja tema abiliste koostatud geograafilis-alfabeetilisel põhimõttel üles ehitatud kataloog, mis sisaldab ca poolteist miljonit sissekannet.

Nendest tähelepanuväärse mahuga ja mitmekesistest teatmevahenditest hoolimata või sageli ka just nende mitmekesisuse tõttu on paavstiarhiivis orienteerumine üle keskmise keeruline, nõudes konkreetsete teatmesüsteemide tundmise kõrval ka teadmisi kuuria eri osade funktsioneerimispõhimõtete ja nende muutumise kohta.¹ Asja muudab veelgi komplitseeritumaks see, et 20. sajandi algul muudeti arhiivisignatuure, mille ta-

gajärjel suur osa vanades indeksites kasutatud signatuuridest on kaotanud kehtivuse, uusi signatuure sisaldavad indeksid aga puuduvad.² Rahuldavaks ei peeta ka kaasaegseimat arhiivi üldjuhti.³ Kõigi nende iseärasustega tuleb paavstiarhiivis töötamise ajagraafiku koostamisel paratamatult arvestada.

Uus ajajärk paavstiarhiivi ajaloos algas 1881. aastal, mil paavst Leo XIII avas arhiivi uurijatele. See ei tähenda, et paavstidokumente ei oleks varem kasutatud – esimesed dokumendieditsioonid ilmusid Prantsusmaal juba 18. sajandi teisel poolel, ent nüüd toimus avaldamistöö suur pööre. Mitmed riigid avasid Roomas oma instituute, mis keskendusid just Vatikani arhiividokumentide uurimisele ja trükkitoimetamisele. Tänapäevaks on üle maailma suur probleem uurimistöö omavaheline koordineerimine, vältimaks eeskätt ühtede ja samade materjalide mitmekordset publitseerimist. Abi loodetakse pidevalt täiendatavast Vatikani arhiivi bibliograafiast, mis hõlmab 1881. aastast alates ilmunud uurimusi ja editsioone.

Kas ja mida võiks paavstiarhiiv anda Eesti ajaloos, eeskätt Eesti keskaja uurimise seisukohalt? Vatikani arhiivis on töötanud Hermann Hildebrand, Leonid Arbusow *jun*, Liisi Karttunen ja Aleksander Kurtina, Hildebrandi ja Arbusowi töö tulemused on ka avaldatud.⁴ Võib arvata, et olulised Eesti puudutavad paavstiarhiivi dokumendid on sellega käibesse toodud, aja jooksul muutunud

¹ Abistavatest teatmeteostest on käepärasamad Leonard E. Boyle, OP, *A Survey of the Vatican Archives and of its Medieval Holdings*, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1972; Karl August Fink, *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*, Rom, 1951.

² Vanade ja uute signatuuride kokkuviimist hõlbustab: Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano. Vol. I: *Schedario Garampi – Registri Vaticani; Registri Lateranensi – Rationes Camere; Inventario del fondo consistoriale*. Roma, 1926.

³ *Vatican Archives, An Inventory and Guide to Historical Documents of the Holy See*, ed. Francis X. Blouin, Jr., New York Oxford, Oxford University Press 1998.

⁴ Hermann Hildebrand, *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vatikanischen Archiv*. Riga 1887. Hildebrandi poolt leitud hiliskeskajaseid dokumente on avaldatud ka *Liv-Esth- und Kurländisches Urkundenbuch*, begr. v. Fr. G. v. Bunge. Reval, Riga, Moskau, 1853–1914 (täpsemalt Bd. VII–IX, 1423–1443); Leonid Arbusow, *Römischer Arbeitsbericht I–IV*. Riga, 1928–1933.

kodu- ja välismaist uurimisseisu arvestades ei saa aga Vatikani arhiiviga seotut pidada eesti ajaloo uurijate jaoks kaugeltki ammendatuks.

Esimeses järjekorras vääriskid topelttöö vältimiseks ülevaatamist need viimastel aastakümnetel eri riikides ilmunud paavstiarhiivi materjalide põhjal koostatud dokumendieditsioonid, milles avaldatul on seost eesti ajalooga. Kontrollida tuleks ka vanemate editsioonide õigsust ning vajaduse korral korrigeerida signatuure. Põhimõtteliselt uusi lähtekohti võiks pakkuda paavstikantselei asjaajamisest tuleneva tausta loomine senituntule. Näiteks võib tõdemus, et Liivimaa neofüütidele suunatud ülevoolavalt südamliku retoorikaga paavstikantselei läkitus on tegelikult kirjutatud rutiinse, paljudes teistes kirjades korduva eeskujuga järgi ning et samasuguses sõnastuses tekst on samal kuupäeval läkitatud veel kolme-nelja erinevasse Põhja- või Kesk-Euroopa piirkonda, asetada vastava allikateate sootuks teise valgusesse.

Kõige rohkem aega ja püsivust nõudev ülesanne on kindlasti uute Eestit puudutavate teadete leidmine. Ka arvestatava jõu ja vahendite korral võib see töö osutuda pikaks ja tänamatuks, ent niisugune on kord juba paljude samalaadsete ettevõtmiste saatust. Olgu eelõeldu illustreerimiseks toodud vaid üks näide. Paavstiarhiivi uurijatele avanud Leo XIII algatas 19. sajandi lõpul muu hulgas ka Aquino Thomas'e tööde (taas)avaldamise. Selleks loodud temanimeline komisjon *Commissio Leonina* töötab paavsti antud ülesande kallal tänini. Siinkirjutaja küsimusele, millal see töö võiks lõpule jõuda, vastas komisjoni liige, seeria *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens* väljaandja dr Walter Senner, OP ligikaudu nii: "Kui kõik hästi läheb, võime esimesi arvestatavaid tulemusi loota 40–50 aasta pärast."

Tiina Kala

Vaade Vatikani raamatukogu ja arhiivi siseõuele.
Foto Tiina Kala

ESINEJA ESIMESELT EESTIKEELSELT HELIPLAADILT

■ Esimese eestikeelse raamatu ilmumist tähistav juubeliaasta on jõudnud lõpule, kuid tulekul on teinegi tähtsündmus meie kultuuriloos. Käesoleval aastal täitub sada aastat esimese eestikeelse helisalvestise sünnist.

Peab tõdema, et uue meediumi sünnilugu, võrreldes varaseima trükisega, on palju hilisem nähtus, ometi on selle tekkeloos veel tänagi palju ebaselget. Seda isegi elementaarsete andmete osas. Vaevalt oskasid esimeste jäädvustuste tegijad aimata, milliseks kujuneb sajandi lõpupoole ning tulevikus helisalvestuste levik ning selle koht ja tähendus rahva vaimse pärandi jäädvustamisel.

19. sajandi lõpul leiutatud helisalvestamise seadet täiustati, kuni osutus võimalikuks ka nende tiražeerimine. Samavõrra entusiasmist kui komerterslikust huvist kantuna võitsid mitmed Ameerika, Inglise, Saksa ja Prantsuse kompaniid uuel tegevusalal kiiresti juhtrolli. Kiire tegutsemise käigus asutati filiaalid ja allasutused ning helisalvestuse levik võttis peagi globaalsed mõõtmed. Esimese maailmasõja eel tehti helisalvestusi enamikus Euroopa maades, aga ka Aasia ning isegi Põhja-Aafrika kontinendil. Pole imestada, et The Gramophone Company esindajad 1899. aastast ka Peterburis töötasid.

Eesti esimese helisalvestise saamislugu on põhjalikult uurinud ja teadaolevates detailides kirjeldanud Reino Sepp¹. Ilmunud on Heino Pedusaare "Eesti heliplaadi koondkataloog", mis sisaldab eesti heliplaadi ajaloolist ülevaadet². Külaliski palju on heliplaadi ajaloole tähelepanu pööranud Valter Ojakäär eesti levimuusika ajalugu käsitlevas raamatus "Vaibunud viiside kaja"³.

Kordamata siin nende autorite pikaajalise uurimistöo tulemusi detailides, oleks esimese eestikeelse helisalvestise saamislugu lühidalt järgmine. Esimesed eestikeelsed helisalvestised jäädvustas inglise firma The Gramophone Company Peterburis

¹ R. Sepp, *Pilk eesti heliplaadi alguskümnele*. Teater. Muusika. Kino 1988, nr 11.

² H. Pedusaar, *Eesti heliplaatide koondkataloog*. I (1901–1939). Tallinn, 1998, lk 17. 18.

³ V. Ojakäär, *Vaibunud viiside kaja*. Eesti levimuusika ajaloo 1. Tallinn, 2000, lk 59–61.